

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.35

UDK 821.163.4(497.6).09 Duraković E.

Primljeno: 23. 12. 2024.

Pregledni rad

Review paper

Elma Halilović

ANTOLOGIČAR ENES DURAKOVIĆ

Rad osvetljava delatnost Enesa Durakovića (1947–2024) na priređivanju i uređivanju antologija bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti kao bitnu i uticajnu oblast njegovog ukupnog angažmana. Korpus koji je u fokusu ovog istraživanja predstavljaju sledeće Durakovićeve antologije: *Muslimanska poezija XX veka* (1990), *Antologija bošnjačke poezije XX veka* (1995), *Antologija bošnjačke pripovijetke XX veka* (1995), kao i antologije koje je Duraković priređivao u koautorstvu *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX veka* (2000), ili je bio urednik tih izdanja *Antologija bošnjačkog eseja XX veka* (1996), *Antologija bošnjačke drame XX veka* (1996) i *Antologija bosanskohercegovačke drame XX veka* (2000). Cilj rada jeste da na osnovu analize pomenutog korpusa pokaže bitne odlike antologičarskog postupka Enesa Durakovića, kojim se principima vodio i kakav vrednosni sistem je uspostavio kao model po kojem je birao građu za antologije. Namera nam je da istaknemo značaj valorizacije koju je u nasleđe ostavio ovaj književni istoričar kao autor, urednik i kanonizator bosanskohercegovačke i bošnjačke književne baštine.

Ključne reči: antologije; Enes Duraković; kanonizacija; bosanskohercegovačka i bošnjačka književnost

Svojim angažovanjem na polju historije književnosti, književne kritike, ali i priređivačkog, uredničkog i antologičarskog rada, Enes Duraković (1947-2024) se upisao među najznačajnije kulturne delatnike Bosne i Hercegovine. Spadao je u red naučnika koji su oblasti svojeg istraživanja pristupali sistemski uočavajući značaj književnog kanona i potrebu da se književnost sistematizuje i valorizuje. Uvid

u sveukupnu bosanskohercegovačku književnost koji je Duraković imao kao univerzitetski profesor i istoričar književnosti odredio je njegov rad na antologijama. Kao prvi antologičar muslimanske odnosno bošnjačke književnosti rukovodio se, kako primećuje Mile Stojić (2017: 11), načelom „da se muslimanska književnost može izučavati kao jedan od kompozitnih tokova bosanskohercegovačke književnosti, ali i kao samosvojna nacionalna književnost”.

Odgovor na pitanje o naučnom pristupu kojim se Enes Duraković vodio u svom radu dala je i Dijana Hadžizukić (2017: 186–187): „... istinske vrijednosti svake književnosti, koje moramo izučavati, jesu pojedinačne književne ličnosti i estetske vrijednosti njihovih književnih tekstova koji u sebi nose sve tragove i znakove općih i posebnih kulturnih vrijednosti nesvodivih ni na kakav nacionalni kod”. Ovakav pristup proučavanju književnosti u kojem se podjednako vrednuju opšte ali i osobene vrednosti, čini nam se, osnovno je načelo od kojeg polazi Enes Duraković.

Govoreći o vrednovanju književnoumetničkog dela, Antoan Kompanjon (2001: 289) ističe da bi se procena koliko je književnoumetničko delo vredno mogla svoditi na sud „sviđa mi se, ne sviđa mi se“, što je svakako pitanje ukusa o kojem je govorio Solar (2010) oslanjajući se na raspravu o ukusu Imanuela Kanta i njegovu tvrdnju o relativnosti estetskog prosuđivanja. Ali, iako se estetički sudovi mogu uvelike razlikovati, oni se, prema Solaru izriču tek pošto se izjava o sviđanju obrazloži, donoseći, na taj način, jedan oblik opisa i interpretacije, a samim tim i tumačenja (v. Zlatar 2022). Da bi se odstupanje od objektivnosti i nepristrasnost sveli na najmanju mjeru, nužno je, prema Leonidu Stoloviču, izgraditi estetski ukus, a on se „... formira pod uticajem određenih oklnosti, u zavisnosti od društvene sredine u kojoj protiče naš život i rad, u zavisnosti od umetničkih dela koja mi opažamo. Tako shvaćen, ukus, premda subjektivan, ipak ostaje u domeni kolektivnog iskustva te dobiva stanovite naznake objektivnosti“ (Zlatar 2022: 90).

Uviđajući istorijsku, ali i kulturnu neophodnost u uspostavljanju kanona jedne samostalne književnosti koja se razvijala na prostoru Bosne i Hercegovine, Duraković je pristupio njegovom uspostavljanju u skladu sa Kompanjonovom tezom prema kojoj je književni kanon „svojestven određenoj naciji (kao svojevrsna istorija književnosti) (...) koja predstavlja nasleđe i kolektivno pamćenje“ (Kompanjon 2001: 292). Otuda bismo rekli da u tom smislu njegove antologije ustvari i jesu svojevrsne istorije književnosti.

Godine 1990. Enes Duraković je u izdanju izdavačke kuće „Svjetlost“ objavio prvu antologiju muslimanske poezije pod nazivom *Muslimanska poezija XX vijeka*,¹

1 Iste godine Stevan Tontić je objavio antologiju poezije pod nazivom *Novije pjesništvo Bosne i Hercegovine* takođe u izdanju sarajevske izdavačke kuće „Svjetlost“. Objavljivanje ovih antologija nesumnjivo pokazuje da

prvu u nizu koji će uslediti. Realizacija ideje da se književnost Bosne i Hercegovine predstavi antologijama, kako je primetio Esad Duraković, „nesamerljiv je kulturni događaj“ (2017: 256). Koliko je objavljivanje antologije muslimanske poezije XX veka odjeknulo u bosanskohercegovačkoj književnoj javnosti svedoči i podatak da su o njoj, ubrzo nakon objavljivanja, pisali: Mile Stojić, Nihad Agić, Amir Brka, Ibrahim Kajan, Alija Pirić, Nenad Radanović (svi 1991. godine) i Josip Osti 1992. godine. Svi navedeni autori ističu značaj ovog poduhvata, a glavna je vrednosna ocena da je Duraković „pronikljiv istraživač“ (Agić 2017: 213), „vrsni tumač i veoma dobar selekcionista“ (Radanović 2017: 233).

Antologija muslimanske poezije XX vijeka obuhvata četrdeset i tri autora čiji je izbor, kako možemo zaključiti, rezultat nekoliko kriterijuma. Pored primarnog estetskog, određujući kriterij je prostorni: u antologiju su uvršteni autori rođeni ne samo Bosni i Hercegovini, već i na prostorima Srbije, Crne Gore i Hrvatske, a Bošnjaci su po etničkoj pripadnosti što naglašava značaj antologije kako u kontekstu bosanskohercegovačke književnosti², ali i južnoslovenske interliterarne zajednice. Autori obuhvaćeni ovom antologijom poredani su hronološkim redom, od najstarijeg (Safvet-beg Bašagić, 1870) do najmlađeg (Selim Arnaut, 1962). Antologiji prethodi predgovor u kome Duraković obrazlaže način kako je izvršio odabir autora, kao i to koji su sve činioci uticali na ovakav izbor. Osim ovih informacija, Duraković donosi i hronologiju razvoja novije muslimanske/bošnjačke poezije u kontekstu južnoslovenskih književnosti. Inače, predgovor je podeljen u šest celina (poglavlja) u kojima se dijahrono i poetološki sagledavaju tokovi razvoja muslimanske/bošnjačke poezije.

Začetak razvoja novije muslimanske poezije Enes Duraković vidi u Ljubušakovom zborniku *Narodno blago* iz 1887. godine, te u Hermanovoj zbirci *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, kao i u prvim pesničkim zbirkama Riza-bega Kapetanovića, Safvet-bega Bašagića i Osmana Đikića, te pokretanju časopisa *Behar*. Govoreći o razvoju moderne muslimanske poezije Duraković će, osim na usmenu književnost (balade, romanse i sevdalinke), ukazati i na dalekosežne uticaje orijentalnih književnosti. U tom smislu Duraković navodi da „u dinamičici književno-historijskih preobražaja, mijeni stilskih formacija i plodonosnom prožimanju s raznolikošću jugoslavenskih tradicija i evropskih duhovnih obzora, ovaj će specifičan senzibilitet čulnog misterija i ezoterijskog misticizma biti stalno prisutan u muslimanskom pjesništvu XX vijeka“ (1990: 9).

su se u Bosni i Hercegovini uveliko stvorili uslovi za valorizaciju svih književnosti stvaranih na bh kulturnom prostoru.

2 O određenju bosanskohercegovačke književnosti kao prostorno-kulturalnog fenomena vidjeti u Spahić (2017).

Uvidi Enesa Durakovića u muslimansku poeziju XX veka pokazuju da se i ona, kao i južnoslovenska poezija uopšte, razvijala hvatajući korak sa evropskim tokovima, ali i da je u tom procesu pronalazila sopstveni izraz. Govoreći o pesnicima koji se mogu smatrati utemeljiteljima modernog muslimanskog pesništva Duraković izdvaja Safvet-bega Bašagića i Osmana Đikića, ističući njihov društveni rad koji nadilazi ostvarene poetske domete, što potvrđuje imperativ književne historiografije da, uz vrednovanje koje je objektivno i prema strogim kritičkim merilima, uvek uzima u obzir i kulturnoistorijske vrednosti književne baštine. Osvrtom na njihov pesnički opus Duraković započinje drugu celinu predgovora pridružujući im Musu Ćazima Ćatića za koga će reći da je prvi pesnik čija je poetika originalnija te da pored orijentalnih uzora i prethodnika, na njegovo pesništvo utiču i savremene pesničke tendencije koje je pronalazio u poeziji Silvija Strahimira Kranjčevića, Antona Gustava Matoša i drugih.

Treći deo predgovora započinje prikazom stvaralaštva Hamze Huma čiju književnu vrednost Duraković prvenstveno vidi u tekstovima natopljenim „izrazitom lirskom atmosferom i poetski rafiniranim izrazom“ (1990: 19). Humo je u poeziju uneo ekspresionističke slike, slobodni stih i intenzivan doživljaj sveta, što unekoliko prati i atmosferu nakon I svetskog rata na južnoslovenskoj književnoj sceni. Međuratni period u razvoju muslimanske poezije donosi dva poetska toka: socijalnu poeziju, s jedne strane, i neosimbolističku i neoimpresionističku, s druge. Duraković posebno izdvaja Saliha Alića kao predstavnika neosimbolističke poetike, dok Maka Dizdara i Skendera Kulenovića, koji su u međuratnom periodu poetiku gradili na socijalnim temama, navodi kao najznačajnija imena muslimanske poezije XX veka u celini. Stoga će Duraković čitavo četvrto poglavlje posvetiti poetici ove dvojice pesnika, pronalazeći u njihovom književnom opusu širu „književno-povijesnu sliku razvojnih tendencija muslimanskog pesništva“ (1990: 35).

Posleratna poezija će se u svojim počecima razvijati u intimističkom tonu čiji će najistaknutiji predstavnik biti Izet Sarajlić. Uz spomenute prominentne autore, Duraković pridodaje i poetski opus Abdulaha Sidrana, koji je „možda i najznačajnija pojava u posleratnoj muslimanskoj poeziji, pjesnik nesumnjive reputacije i u širim, jugoslovenskim kulturnim prostorima“ (1990: 43). Pored pesnika, Duraković će ukazati i na prisustvo pesnikinja, te će u tom kontekstu izdvojiti Biseru Alikadić, Muberu Pašić i Feridu Duraković. U poslednjem poglavlju osvrnuće se i na muslimanske pesnike koji su stvarali na prostorima Srbije i Crne Gore među kojima su: Husein Bašić, Ismet Rebrnja, Ibrahim Hadžić, Sinan Gudžević, Husko Džigal, Šefket Krcić, ističući značaj njihovog stvaralaštva za sveukupni razvoj moderne

poezije Muslimana XX veka.³ Analizirajući antologiju muslimanske poezije XX vijeka, Mile Stojić (2017: 211) je istakao da je ovo delo „zavidne književno-povjesne analize i estetskog selekcioniranja“, zahvaljujući kojem postaje jasno kako je „vjerska i kulturna tradicija muslimanskog naroda dala djela koja ne zaostaju za najboljim ostvarenjima srpske i hrvatske literature“ (Ibidem: 212).

Osim što je 1995. godine reizdao⁴ antologiju muslimanske poezije XX vijeka pod nazivom *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka* sa manjim dopunama i izmenama⁵, te iste godine Duraković je priredio i *Antologiju bošnjačke pripovijetke XX vijeka*, koju Muhidin Džanko (2017: 241) vidi kao „nastavak Durakovićevog nastojanja da predstavi kontinuitet bošnjačke književnosti“. Obe spomenute antologije pojavile su se u izdanju izdavačke kuće Alef iz Sarajeva.

Koncepcija ove antologije je identična kao i prethodne dve. U prvom redu ona podrazumeva osvrt Enesa Durakovića na istorijske tokove razvoja pripovetke i proze uopšte. U tom smislu priređivač će se ovrnuti i na istorijski razvoj poezije, te će poredeći evolucijske tokove oba žanra uočiti da je proza, za razliku od poezije, bila bez neposrednih prethodnika budući da se nije negovala u orijentalnim tradicijama koje su uticale na noviju bošnjačku književnost, te da su se prvi pripovedači oslanjali na folklorno nasleđe. Duraković će zaključiti da su narodne pripovetke, legende i predaje, a u neznatnoj meri epske pjesme i balade, uticale na formiranje prvih oblika fikcionalne naracije. No, bez obzira na dominantan uticaj usmene književnosti „na ovim je prostorima nastajala i sazrijevala osobita, samosvojna, bošnjačka pripovijetka, kao književni ogranak u jednoj od najarhipelažnijih književnih tradicija u evropskom kontekstu“ (Murtić 2017: 247). U *Antologiji bošnjačke pripovijetke XX vijeka*

-
- 3 Godine 1995. u izdanju Alefa Enes Duraković objavljuje *Antologiju bošnjačke poezije XX vijeka*. Ova antologija predstavlja dopunjeno izdanje *Muslimanske poezije XX vijeka*, što i autor navodi u napomeni uz drugo izdanje. U tom smislu valjalo bi pomenuti da su i ovde kriterijumi za izbor pesnika i poezije bili u skladu sa postavljenim standardima, te da su samo neke pesme u antologiji izmenjene. Tako je izbor pesama Safveta-bega Bašagića dopunjen odlomkom iz pesme *Pogled s Buska na Bunu*; odlomak iz poeme Skendera Kulenovića *Stojanka majka Knežopoljka* izostavljen je, i umesto njega uvršten je sonet *Tarih za stari most u Mostaru*; književnom opusu Abdulaha Sidrana pridodate su pesme *Iz grobova ustaju* i *Zašto tone Venecija*; poeziji Hadžema Hajdarevića pridodate su pesme *Strepnja* i *Majka*, dok je pesnički izbor Selima Arnauta proširen pesmom *Decembar, porodica*. Broj autora koji su zastupljeni u antologiji je uvećan za dvojicu pesnika (Mirsad Sijarić i Damir Uzunović). Duraković navodi i da su izvršene i neke jezičke korekcije: glas h je vraćen gde po etimologiji reči pripada, a neke od pesama su uz dozvolu autora ijekavizirane.
- 4 Reizdanje antologije je uslovljeno i društveno-političkim događajima koji su vezani za **Prvi bošnjački sabor** održan 27. i 28. septembra 1993. godine na kojem je došlo do renominovanja vraćanjem nacionalnog imena Bošnjak.
- 5 Dodate pesme su *Zašto tone Venecija* i *Iz grobova ustaju* Abdulaha Sidrana koje tematiziraju najnovija istorijska iskustva čime se potvrđuje praksa bošnjačkih autora da o svakom nemirnom dobu ostave uverljivo književno svedočanstvo.

izdvojeno je dvadeset i pet autora, od kojih su tri autorke, i to po istom principu kao i u prethodnim antologijama. Od prvog do posljednjeg autora poštovan je, prema Bavčićevim rečima, „estetski kriterij vrednovanja i književnohistorijski princip uvažavanja činjenica” (Bavčić 2017: 254).

Kako navodi Enes Duraković (1995: 8), Edhem Mulabdić „je začetnik značajnih pravaca, usmjerenja i vrsta bošnjačke proze do 1918. godine“. Pojavom E. Mulabdića i njegovih savremenika Osmana-Aziza⁶ započinje preporodni period u bošnjačkoj književnosti. Osvrnuvši se na Mulabdićevu prozu Duraković će ukazati na najznačajnije elemente razvojnog puta koji će zahvatiti bošnjačku pripovetku. U Mulabdićevoj prozi evidentan je uticaj folklorne idilične priče, anegdote, ali se on pokazuje i kao pisac složenije „narrativne strukture novele i fabularno razvijene pripovijesti“ (Duraković 1995: 8). Međutim, Mulabdić neće biti pisac koji stvara angažovanu književnost. On će ostati veran tradiciji. Ulogu angažovanih pisaca preuzeće autori Osman Nuri Hadžić i Ivan Milićević (Osman-Aziz) koji će biti začetnici drugačijeg tipa pripovetke u odnosu na svog savremenika Edhema Mulabdića. Osman-Aziz će u pripovetkama kritički sagledavati bošnjački svet u procesu prilagođavanja novom vremenu u kojem se tradicionalne vrednosti ruše pod najezdom novih običaja i nove kulture.

Ova dva tipa bošnjačke pripovetke (negovanje porodičnog kulta i propadanje porodice) naporedo će se razvijati do I svetskog rata, kada će pojava Abdurezaka Hivzi Bjelavca i Nafije Sarajlić⁷ uneti tendenciju ka razvoju moderne pripovetke. Međuratni period u razvoju proze pratiće evropske tokove, te će se bošnjačka pripovetka razvijati u okvirima avangardnih promena. Najznačajniji predstavnik ovog perioda jeste Hamza Humo, čija se proza temelji na ekspresionističkim idejama. Uz Huma, značajni pripovedači međuratnog perioda bili su Ahmed Muradbegović, Hasan Kikić, Zija Dizdarević.

Posleratna proza čiji su najistaknutiji predstavnici bili Skender Kulenović, Derviš Sušić, Meša Selimović u svojim počecima postavlja estetske zahteve svedene „na stilizaciju zanimljivo ispriповijedane fabule“ (Duraković 1995: 20). Prvih posleratnih godina dominantna je poetika tzv. socrealizma, koji će se realizovati kroz ustaljene postupke crno-bele tehnike u karakterizaciji ličnosti, patriotski zanos i ideologizovano slikanje društvene stvarnosti. Međutim, već pomenuti autori iskoračiće ka novom poetičkom obrascu u kojem će intimni svet junaka dobiti primat u odnosu na društvene teme. Ovakav preokret u narativnom postupku načiniće Meša Selimović svojom prozom *Magla i mjesečina*, Derviš Sušić zbirkom pripovedaka *Pobune* i

6 Osman-Aziz je pseudonim koji su koristili književnici Osman Nuri Hadžić i Ivan Milićević za dela koja su zajednički pisali.

7 Nafija Sarajlić je bila prva Bošnjakinja koja je pisala prozu.

Skender Kulenović *Divanhanom*. Velikanima pripovedne proze Enes Duraković će u svojoj *Antologiji* pridružiti i Ćamila Sijarića, za koga će reći da se objavljivanjem *Ram-Bulje* „najavio izuzetnom zrelošću književnog izraza nepodložnog utjecaju književnih moda i programa“ (Duraković 1995: 22).

Kraj pedesetih i početak šezdesetih godina XX veka doneće imena pripovedača koji pripadaju novoj generaciji i koji će se u istoriju bošnjačke književnosti upisati kao pripovedači „velikih tema“. To su pre svih Sead Fetahagić, Alija Isaković, Nedžad Ibrišimović, Dževad Karahasan, koji svoj literarni izraz, osim što ostvaruju na temeljima tradicije i sopstvene poetike, uobličavaju i kroz uticaje evropske i svetske književne baštine. Bavčić (2017: 255) ističe da “izvođene generalizacije, i pored nužnog ograničavanja stilskim postupcima, nisu potisle preciznije predstavljanje pojedinačnih pojava u širim shemama” i dodaje da su “na najbolji način, (...) pomogle cjelovitijem sagledavanju pojedinačnog i općeg u razvojnim tokovima bošnjačke književnosti XX stoljeća”.

Pored samostalnog priređivanja antologija, Enes Duraković je 2000. godine objavio i koautorsku *Antologiju bosanskohercegovačke poezije XX vijeka*. Ovu antologiju je priredio u saradnji sa Miletom Stojićem i Markom Vešovićem, takođe u izdanju Alefa. U predgovoru antologije Duraković (2000: 5) iznosi jasan stav kada je reč o sistematizaciji i vrednovanju književnosti na prostoru Bosne i Hercegovine. Ističe da se ta književnost „može posmatrati i u posebnostima nacionalnih književnih tokova i u cjelovitosti bosanskohercegovačkog kulturnog mozaika“. *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX vijeka* broji sedamdeset i sedam autora koji su ili rođeni ili su živeli/žive i stvarali/stvaraju u Bosni i Hercegovini. Ovakvim izborom Duraković potvrđuje stav da se bosanskohercegovačka književnost razvijala u susretima, preplitanjima i prožimanjima s različitim kulturama i književnim tradicijama. Možda najbolji primer koji potvrđuje tezu Enesa Durakovića jeste poezija Alekse Šantića koji se razvijao pod neposrednim uticajem balade i sevdalinke. Uočljivi su i uticaji Zmaja, Jakšića, Vraza na poeziju Safvet-bega Bašagića i Osmana Đikića. Cilj ove antologije upravo je da osim književnoistorijskih uopštavanja na epohe i pravce ukaže i na stilske karakteristike autora, koje su gotovo uvek posebne i kao takve opredjeljuju antologičare da ih uvrste u antologijske izbore. U tom smislu u ovoj antologiji našao se Jovan Dučić koji je u svoju poeziju „sabrao iskustva svoga duhovno uzbudljivoga susreta sa evropskom pjesničkom tradicijom druge polovice 19. stoljeća“ (Duraković 2000: 10). Antun Branko Šimić i Hamza Humo su se okrenuli slobodnom stihu oslobodivši se „strogih versifikacijskih uzusa vezanog stiha“ (Ibidem: 11).

Skendera Kulenovića i Maka Dizdara Duraković će i u ovoj antologiji izdvojiti kao najznačajnije bosanskohercegovačke pesnike u periodu nakon II svetskog rata. Pored njih u antologiji zastupljeni su Izet Sarajlić, kao pesnik „lakah i nežnih štimunga“, te Anđelko Vuletić, kojeg Duraković vidi kao nastavljača ujevićevske lirike. Abdulah Sidran, Marko Vešović, Stevan Tontić, Hadžem Hajdarević, Džemaludin Latić, Đorđo Sladoje i drugi svojim pesničkim glasom, snažnim izrazom i smelim poetskim bravurama upisali su se kao prominentni bosanskohercegovački pesnici XX veka. Njima se pridružuju i pesnici mlađih generacija Semezdin Mehmedinović, Ivo Totić i Asmir Kujović, koji nastoje „uspostaviti svjetlopis našeg razloga postojanja i razloga pjevanja“ (Duraković 2000: 26). Pesnicima se u ovom izboru pridružuju i Dara Sekulić, Bisera Alikadić, Mubera Pašić i Ferida Duraković, čiji su se lirski doživljaji sveta izdvojili svojom osobenošću, te su s razlogom uvrštene kao predstavnice svoje pesničke generacije.

Ideju da bošnjačkoj književnosti dā integritet Enes Duraković će nastaviti da ostvaruje i kroz uređivački rad. On će ovaj zadatak shvatiti u najširem smislu, te će osim antologijskih izbora poezije i proze urediti i antologije eseja i putopisa, koji, iako po književnoteorijskim zakonitostima pripadaju četvrtom rodu non-fiction, možda ponajbolje reflektuju tok kulturnih pojava i procesa koji su se odvijali tokom XX veka u Bosni i Hercegovini.

Antologija bošnjačkog eseja XX vijeka objavljena je 1996. godine. Priređivač ovog izdanja jeste Alija Isaković, koji će svoj rad oceniti kao skromni prilog budućim istraživanjima bošnjačkog eseja (v. Isaković 1996: 7). U predgovoru antologije Isaković će se pozabaviti istorijskim razvojem esejistike na prostorima Bosne i Hercegovine, pronalazeći njene začetke još u najranijim tekstovima Ahmeda Šemsudina Sarajlije, Fevzije Mostarca i Ali Fehmije Džabića. Antologija broji dvadeset i četiri autora među kojima Isaković ističe Safvet-bega Bašagića i Musu Ćazima Ćatića koji su pisali o orijentalnim književnostima i književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima. Isaković navodi kratke biografske opaske o ovoj dvojici književnika i kaže (1996: 8): „prvi je najznačajnija naša javna ličnost svoga vremena [Safvet-beg Bašagić], a drugi – najveći pjesnički talenat [Musa Ćazim Ćatić]“. Pomenutim autorima Isaković dodaje i Edhema Mulabdića, Osmana Nuri Hadžića, kao i Mehmeda Šakir Kurtćehajića, prvog bošnjačkog novinara.

Period nakon I svetskog rata doneće izvesnu stabilizaciju društvenih prilika i iznedriti značajna imena bošnjačke književnosti. Hamza Humo i Ahmed Muradbegović objaviće osim umetničkih i književnokritičke tekstove, a pored njih o književnim delima bošnjačkih autora pišaće i Hrvati i Srbi. Kao značajan časopis koji

prati književnu produkciju u Bosni i Hercegovini pojaviće se zagrebački *Putokaz*, čiji je osnivač Hasan Kikić, a na čijim će se stranicama pojaviti i zrela književnokritička misao. Saradnici pomenutog časopisa bili su između ostalih Skender Kulenović, Salih Alić, Zija Dizdarević i Rizo Ramić, koji će svojim tekstom *Tri generacije književnika Muslimana* prvi rezimirati književno stvaranje Bošnjaka.

Nakon II svetskog rata pa do šezdesetih godina XX veka o bošnjačkim piscima piše se uglavnom sporadično. Tek će se pojavom Midhata Begića, Skendera Kulenovića, pa i Meše Selimovića moći govoriti o esejistima koji su u fokus svog interesovanja stavili bošnjačku/muslimansku književnost. Uspostavljenu praksu nastaviće i potonji esejisti i književni kritičari, među kojima su najznačajniji: Muhamed Filipović, Muhsin Rizvić, Kasim Prohić, Hanifa Kapidžić-Osmanagić i Muharem Pervić. Njima se, prema mišljenju Alije Isakovića, pridružuju i istraživači književnosti na orijentalnim jezicima i usmene književnosti, pre svih Sulejman Grozdanić, Esad Duraković, Hatidža Dizdarević-Krnjević i Munib Maglajlić. Na posebnom mestu, po vrednovanju Alije Isakovića, nalazi se Enes Duraković, koji svojim istraživačkim, priređivačkim i uređivačkim radom daje širu sliku onoga „što je najvrednije u bošnjačkoj književnosti XX vijeka” (Isaković 1996: 13).

Enes Duraković se potpisuje i kao urednik dvaju antologija drame XX veka, od kojih je jedna antologija bošnjačke, a druga bosanskohercegovačke drame. Obe antologije priredila je i predgovor napisala Gordana Muzaferija, a kao saradnici na priređivanju *Antologije bosanskohercegovačke drame XX vijeka* potpisuju se Fahrudin Rizvanbegović i Vojislav Vujanović. Iako se Muzaferija potpisuje na obe antologije, njen pristup u sagledavanju dramskog stvaralaštva nije identičan. Naime, u *Antologiji bošnjačke drame XX vijeka* Gordana Muzaferija prati koncept koji je postavio Enes Duraković, a koji ima za cilj da pokaže istorijski razvoj bošnjačke književnosti (bošnjačke drame) i da u razvojnom procesu izdvoji ne samo estetski vredna dela (koja su inače primarna), već i dela i autore koji su imali značajnu ulogu u razvoju ove drame. Ova antologija broji jedanaest autora, ali su prikazom kroz književnoistorijski razvoj obuhvaćeni i oni čija dela nisu uvrštena u antologijski izbor. Pišući o razvoju dramske književnosti kod Bošnjaka, Muzaferija će istaći značaj časopisa *Behar*, koji će štampati tekstove nekih od najvažnijih bošnjačkih dramatičara. To su pre svih Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Hamid Šahinović-Ekrem, Osman Đikić i drugi. Teme koje obrađuju ovi autori uglavnom su vezane za prošlost, a utemeljivač istorijske drame u bošnjačkoj književnosti jeste Safvet-beg Bašagić. Njegovim putem ići će i Riza-beg Kapetanović, dok će se Edhem Mulabdić okrenuti šaljivoj jednočinki. Uz pomenute autore Muzaferija izdvaja i dva osobena

dramatičara. Prvi od njih je Hamid Šahinović Ekrem, značajan po raznovrsnosti tema koje je obuhvatio svojim dramskim opusom, a drugi je Osman Đikić, značajan po tome što je „prvi bošnjački pisac koji je počeo stvarati u žanru folklorne melodrame“ (Muzaferija 1996: 13). Iako tematski različiti, prvi bošnjački dramski pisci stvarali su iz potrebe da odgovore zahtevima publike, koja nije imala izgrađen ukus i koja se formirala pod uticajem pozorišta iz Srbije i Hrvatske, a uz to autori su bili „pod stalnim imperativom očuvanja nacionalnog identiteta“ (Muzaferija 1996: 8). Otuda, kako će primetiti Muzaferija (1996: 14), pojavljivaće se i drame „sa minimalnim ili nikakvim literarno-scenskim vrijednostima“.

Međuratni period obeležiće prikazivanja tradicionalnih drama koje su nastale krajem XIX i početkom XX veka. Kao istaknuti dramski inovator ovog perioda izdvojiće se Ahmed Muradbegović. Za njegov dramski opus Muzaferija (1996: 16) će zaključiti da je „zasnovan na različitim tematskim, stilskim i žanrovskim premisama, ali učvršćen jedinstvenim pogledom na potresni odnos između čovjeka i svijeta“. Takođe, u međuratnom periodu, veoma uspelim komedijama izdvojiće se i Alija Nametak.

U posleratnom periodu, nakon perioda soc-realizma, tek šezdesetih godina u bošnjačkoj dramskoj književnosti uočiće se prisustvo tematske, stilske i žanrovske raznolikosti. Ovaj prelazak ka modernosti započeće Derviš Sušić dramatizacijom istoimenog romana *Ja, Danilo*. Modernizacija dramaturške tehnike i podražavanje evropskih i svetskih tendencija u dramskim postupcima obeležiće pojavu dramskih pisaca koji će svojim kvalitetom uključiti bošnjačku dramu u tokove savremenog razvoja. Ta uloga će prvenstveno pripasti Aliji Isakoviću, Nedžadu Ibrišimoviću, Irfanu Horozoviću, Safetu Plakalu i Dževadu Karahasanu.

Razvoj bosanskohercegovačke drame Gordana Muzaferija (2000: 5) sagledava, kako i sama kaže, ne kao hroniku „historijskog razvoja jednog žanra, niti pregled poetičkih načela i oblikotvornih mogućnosti pojedinih stilskih pravaca“, već u suodnosu modernosti i tradicije koji „rezultira pojavom kvaliteta unutar određenih vremenskih međa“ (Ibidem). Mišljenja smo da je osnovni kriterijum za odabir drama koje čine pomenutu antologiju individualnost koju dela poseduju „bez obzira na razlike u tematskim, stilskim, žanrovskim i idiomatskim odrednicama“ (Ibidem). Gordana Muzaferija će u „ograničenom bogatstvu materijala“ pokušati da sagleda i odmeri kvalitet drame, ali i da ujedno pokaže etape u njenom razvoju. Tako će drama s početka XX veka biti koncipirana u prosvetiteljskom duhu i njen zadatak je bio da prosvetljuje i pouči recipijente. Pojava Svetozara Ćorovića, koji će se dramom *Kao vihor* priključiti najznačajnijim južnoslovenskim dramatičarima, obeležiće začetak građanske drame. Po univerzalnosti teme će se izdvojiti i *Hanka* Isaka Samokovlije,

te će zato, bez obzira na estetske nedostatke (v. Muzaferija 2000: 7) ući u antologijski izbor. Pojava Ahmeda Muradbegovića i Borivoja Jevtića doneće drami modernost ekspresionističke poetike, koju će prihvatiti i drugi dramski pisci, npr. nešto kasnije Miodrag Žalica. I veliki pesnik i prozaist Skender Kulenović pisanjem drama daće doprinos razvoju dramske umetnosti i pozorišta u Bosni i Hercegovini. On će prednjačiti stvaranjem tzv. „provokativne drame“, koja će kao takva činiti dijahroni prelaz od Hamida Šahinovića Ekrema, do Dževada Karahasana i na kraju savremene komedije apsurdna Hasana Džafića. Gordana Muzaferija će u sagledavanju razvoja bosanskohercegovačke drame izdvojiti „historijsku dramu“, čiji će počeci u ovom periodu biti vezani za Miroslava Jančića i njegovu dramu *Bosanski kralj* (1967). No, prema merilima G. Muzaferije, remek-delo istorijske drame jeste *Veliki vezir* Derviša Sušića, ističući šekspirovske postupak u realizaciji dramske napetosti kao njihov zajednički imenitelj. Ovim autorima pridružiće se Irfan Horozović, Alija Isaković, Safet Plakalo, Velimir Stojanović, Zlatko Topčić, Nijaz Alispahić, Radovan Marušić i Almir Imširević, koji će, iako poetički različiti, doprineti sazrevanju bosanskohercegovačke dramaturgije zahvaljujući pre svega sopstvenoj spremnosti da stvarnost sagledaju kroz modernističke i postmodernističke paradigme.

Ovim antologijama valjalo bi dodati i *Antologiju bošnjačkog putopisa XX vijeka* (1997) Fahrudina Rizvanbegovića, čiji značaj se ogleda u činjenici da je ukazala na raznovrsnost književnih vrsta i žanrova koji su nastajali i razvijali se uporedo sa glavnim književnim vrstama.

Iako, Duraković nije priređivač svih pomenutih antologija, on se uspostavivši okvire, kriterije odabira i standarde vrednovanja, u saradnji sa saradnicima okupljenim oko izdavačke kuće Alef, može smatrati centralnom figurom u kanonanonizaciji nacionalne književnosti dokazujući da Bošnjaci, kao i Bosna i Hercegovina jesu respektabilna činjenica na umetničkoj i kulturnoj mapi Balkana i Evrope kako u XX tako i s početka XXI veka.

Na osnovu analize antologičarskog i uredničkog rada Enesa Durakovića možemo uočiti da je struktura antologija dosledno koncipirana i sprovedena. Svaka od antologija ima predgovor, koji su, pored Durakovića, pisali i saradnici. Predgovori su podeljeni na manje celine, odnosno poglavlja u kojima je dat hronološki prikaz razvoja bošnjačke/bosanskohercegovačke književnosti u pojedinim književnim vrstama (poezija, pripovetka, drama, putopis, esej). Prateći razvoj pojedinih književnih vrsta na prostorima Bosne i Hercegovine priređivači su u predgovoru, osim dijahronog pregleda, u kojem su obuhvatani značajni pisci i kulturni delatnici svoga vremena, posebnu pažnju poklanjali pojedinim autorima za koje su smatrali

da zaslužuju najistaknutije mesto u istoriji bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti. Durakovićeva književna aksiologija, koja primarno uključuje selekciju i kanonizaciju, uvijek je praćena eksplicitnim vrijednosnim sudovima čija supstanca sintetizira estetsku, duhovnu i kulturološku dimenziju. Kao primjer navešćemo prosudbu o Kulenovićevoj pjesmi koja je „vazda značila oblik u kojem svijet prepoznaje svoju ljepotu i veličinu, jer se poezija javlja u osjećanju ezoterijskog jedinstva egzistencijalnog misterija i estetskog čina“ (Duraković 1995: 19–20). Originalnost i novina koja se rađa iz ovakvog umetničkog čina kvalitet je kojem teži Durakovićeva vrednosna mera⁸, a da tradicija u svemu tome ne gubi na značaju već naprotiv u stalnoj je aktuelizaciji i reafirmaciji. Uz primere iz opusa zastupljenih autora dati su i bio-bibliografski podaci. Autori su u antologijama razvrstani prema redosledu rođenja, od najstarijih do najmlađih.

Zaključujemo da antologičarski rad Enesa Durakovića pokazuje izuzetnu osvešćenost naučnika i kulturnog delatnika, koji je jasno uočio da „uza sve razlike i specifičnosti našega književnog naslijeđa, neosporne su i one dragocjene istovjetnosti i sličnosti, međusobni utjecaji i prožimanja što su se zbivali kao živ i neprekinut proces od srednjovjekovlja do danas“ (Duraković 2000: 7). Verujemo da iz tog uvida i potiče ideja o neophodnosti sistematizacije i vrednovanja celokupne bosanskohercegovačke književnosti u čijim okvirima Duraković legitimira bošnjačku književnost kao nepobitnu činjenicu u južnoslovenskoj kulturnoj baštini.

Duraković je uočio tendenciju bošnjačkih/bosanskohercegovačkih autora da slijede i inoviraju različite poetike kao i da potenciraju eksperimente koji su u sazvučju sa istorijskim iskustvom naroda i komplementarni sa iskustvima evropske književnosti XX veka. Durakovićev kanon nacionalne književnosti ovjerio je pripadnost Bošnjaka evropskoj porodici naroda.

U predgovoru *Muslimanske poezije XX vijeka*, koja je objavljena 1990. godine, Enes Duraković je istakao neophodnost da se za ovaj korpus izvrši posebna valorizacija kako bi na taj način jedan do tada zanemaren i nedovoljno vrednovan književni korpus dobio svoje mesto u „jugoslovenskoj kulturnoj sintezi“.⁹ Ovakav će stav potkrepiti i činjenicom da je „cijelo 20. stoljeće paradigmatično obilježeno odsustvom institucionalno organiziranih istraživanja, sistematiziranja i kanonizacije

8 O problemima književnog vrednovanja videti u Radović (1987).

9 *Antologija starih bosanskih tekstova* Maka Dizdara, *Antologija bošnjačke usmene priče* Aiše Softić, *Antologija bošnjačke usmene lirike* Muniba Maglajlića, *Antologija bošnjačke usmene epike* Đenane Buturović, *Antologija bošnjačke poezije na orijentalnim jezicima* Emine Memije i Lamije Hadžiosmanović, uz antologije koje smo koristili kao korpus u radu, pokazuju kontinuitet u razvoju književnosti na prostorima Bosne i Hercegovine i potvrđuju bošnjačku i bosanskohercegovačku samobitnost u južnoslovenskoj interliterarnoj zajednici.

bošnjačke književnosti“ (Duraković 2012: 117). Ovo je, rekli bismo, delom uslovljeno i time što je XX vek bio turbulentan i što su se na balkanskim prostorima konstantno smenjivala državna uređenja i oblici vladavine. Često u malobrojnim narodima istaknuti pojedinci o svome ruhu i kruhu započnu i dovrše ono što u mnogobrojnim narodima sistematizuju instituti i akademije. Primer velikog kulturološkog, prosvetiteljskog i naučnog zahvata jeste karijera Enesa Durakovića koji je smogao načina i našao rešenja da postavi temelje naučno utemeljenoj kanonizaciji bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti.

IZVORI:

1. Duraković, Enes (prir.) (1990), *Muslimanska poezija XX vijeka*, Svjetlost, Sarajevo
2. Duraković, Enes (prir.) (1995a), *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka*, Alef, Sarajevo
3. Duraković, Enes (prir.) (1995b), *Antologija bošnjačke pripovijetke XX vijeka*, Alef, Sarajevo
4. Duraković, Enes, Mile Stojić, Marko Vešović (prir.) (2000), *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX vijeka*, Alef, Sarajevo
5. Isaković, Alija (prir.) (1996), *Antologija bošnjačkog eseja XX vijeka*, Alef, Sarajevo
6. Kazaz, Enver, Nikola Kovač, Ivan Lovrenović (prir.) (2000), *Antologija bosanskohercegovačke pripovjetke XX vijeka*, Alef, Sarajevo
7. Muzaferija, Gordana (prir.) (1996), *Antologija bošnjačke drame XX vijeka*, Alef, Sarajevo
8. Muzaferija, Gordana, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović (prir.) (2000), *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka*, Alef, Sarajevo
9. Rizvanbegović, Fahrudin (prir.) (1997), *Antologija bošnjačkog putopisa XX vijeka*, Alef, Sarajevo

LITERATURA:

1. Agić, Nihad (2017), "Mapa zemaljskih i nebeskih putova", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 213–218.
2. Bavčić, Uzer (2017), "Dometi općeg i pojedinačnog", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 250–255.

3. Brka, Amir (2017), "Izvorišta i novi senzibilitet", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 219–221.
4. Duraković, Enes (2012), *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo
5. Duraković, Esad (2017), "Deset antologija kulturnog identiteta", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 256–259.
6. Džanko, Muhidin (2017), "Bošnjačka književna glasnost", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 241–246.
7. Hadžizukić, Dijana (2017), "Naučni i akademski rad Enesa Durakovića", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 186–193.
8. Kajan, Ibrahim (2017), "Povratak maticama", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 222–224.
9. Kompanjon, Antoan (2001), *Demon teorije*, Svetovi, Novi Sad
10. Murtić, Edina (2017), "Blago pripovjedačke tradicije", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 247–249.
11. Osti, Josip (2017), "Tri nacionalna cvjetnika", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 229–231.
12. Pirić, Alija (2017), "Prva antologija muslimanske poezije", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 225–228.
13. Radanović, Nenad (2017), "Univerzalne pjesničke poruke", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 232–235.
14. Radović, Miodrag (1987), *Književna aksiologija: problemi i teorije književnog vrednovanja u dvadesetom stoleću*, Bratstvo–Jedinstvo, Novi Sad
15. Solar, Milivoj (2010), *Ukus, mitovi i poetika*, Službeni glasnik, Beograd
16. Spahić, Vedad (2017), *Krugovi i elipse – ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla
17. Stojić, Mile (2017), "Riječ priređivača", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 9–12.
18. Stojić, Mile (2017), "Čemu nacionalne antologije", u: *Kritičari o Enesu Durakoviću* (prir. Mile Stojić), Dobra knjiga, Sarajevo, 211–212.
19. Zlatar Violić, Andrea (2022), *Uvod u povijest književnosti: teme i izazovi*, Leykam, Zagreb

ANTHOLOGYIST ENES DURAKOVIĆ

Summary:

The paper sheds light on the activities of Enes Duraković (1947–2024) in preparing and editing anthologies of Bosniak and Bosnia-Herzegovina literature as an important and influential area of his overall engagement. The corpus that is the focus of this research is represented by Duraković's following anthologies: *Muslim poetry of the XX century* (1990), *Anthology of Bosniak poetry of the XX century* (1995), *Anthology of Bosniak short stories of the XX century* (1995), as well as anthologies that Duraković edited as a co-author *Anthology of Bosniak poetry of the XX century* (2000), or he was the editor of those editions *Anthology of Bosniak essays of the XX century* (1996), *Anthology of Bosniak Drama of the 20th Century* (1996) and *Anthology of Bosniak Drama of the 20th Century* (2000). The aim of the paper is to show, based on the analysis of the aforementioned corpus, the essential features of Enes Duraković's anthological procedure, what principles he was guided by and what kind of value system he established as a model by which he chose materials for anthologies. Our intention is to highlight the importance of the valorization that this literary historian left behind as an author, editor and canonizer of the Bosnian and Bosniak literary heritage.

Keywords: anthologies; Enes Durakovic; canonization; Bosnia and Herzegovina and Bosniak literature

Adresa autorice

Author's address

Elma Halilović

Državni univerzitet u Novom Pazaru

elma.halilovic.19@gmail.com

